

туған халқына деген көзқарасынан танылады. Ахмет Байтұрсынов: «Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан болсын» деген еді. Бүкіл елдің кемел келешегі болатын балаларды тәрбиелеу, оларға сапалы білім беру қандай қоғамның болмасын алдындағы негізгі міндеті.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Тұрғараева Г.М. Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық - саяси және мемлекеттік қызметі (1872 - 1937 жж). Тарих ғылымдар.кандид. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. диссер. Алматы., 2009. - 154 б.
- 2 Табылдиев Х. Қазақстанда сауатсыздықты жою: тарихи тәрбие және тағылым. Автореферат док. дисс. 1997, -51 б.
- 3 Әбдіманов Ө. Ахмет Байтұрсынұлы. Алматы: Арда. 2007, -188 б.

ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДА ЖҮРГІЗГЕН АГРАРЛЫҚ САЯСАТЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕРІ

Тұтқыш А.Ж., магистрант

(Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Шотбақова Л.К.)

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

Қазақстанның объективті тарихын қайта жаңғырту жекелеген жергілікті жерлердің, өлкелер мен облыстардың әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени және этно-демографиялық дамуын зерттеуді талап етеді. Дәл осы типтегі зерттеулер біздің мемлекетіміздің отаршылдық кезеңінде болған процестердің аймақтық ерекшеліктерін түсінуге, сонымен қатар патшалықтың отаршылдық қоныс аудару саясатының жалпы заңдылықтарын, формалары мен әдістерін анықтауға мүмкіндік береді. Олардың қатарына: қазақ даласындағы патша үкіметінің әкімшілік, экономикалық, сот реформалары; жергілікті халықтың этникалық бірегейлігін жоюға бағытталған отарлық әкімшіліктің жазалау саясаты; аграрлық саясат мәселелері; аймақтағы орыс-қазақ қатынастары [1, 24 б.].

Казак әскерлері Қазақстан аумағына алғашқылардың бірі болып ене бастады. Олар Қазақстанмен шекарада да, тікелей оның аумағында да бытырап кетті. Әсіресе, Қазақстанның қоныстануы XVIII ғасырда басталады. Қысқа мерзім ішінде Қазақстан аумағында үш казак әскері құрылды: Орал, Сібір, Жетісу. Казактардың негізгі міндеттері біріншіден, жаңа жерлерді аннексиялауға белсенді қатысу. Екіншіден, олар шекараларды көрші мемлекеттердің шабуылынан қорғады. Үшіншіден, казак әскерлері байырғы халықтың ұлт-азаттық қозғалысын басуға қатысты. Казактардың патшаға адал қызмет етуі үшін оларға ең жақсы жерлер берілді. Кейде казактар жерді казактардан өз еріктерімен алып кететін.

Сібір казактары 1808 ресми атауын алды, орталық Омбыда орналасқан, атаман генерал-губернаторға жеке бағынады. Сібір казактарына су көздерінен құнарлы жерлер бөлінді. Ертіс бойында олар Долон, Шұлбі және Қарағай ормандарын иеленді. 1904 ж. патша жарлығымен Сібір казактарының меншігіне Ертістің оң жағалауында 10 шақырымдық жолақ берілді [2, 178 б.].

Жетісу казактары 1867 жылы құрылды, 1869 жылы казак әскерлеріне Қытайдан қашқан мыңдаған қалмақтар қосылды. 1917 жылға қарай Жетісуда 45 мыңға дейін казактар өмір сүрді, олар 681 мың ондық жерді иеленді.

Орал казактары XVI ғасырда Жайық өзенінде қалыптаса бастады. Орал казактары ең бай болды. Олар жан басына шаққанда 80 десятинаға дейін жерді иемденді. Олар Жайық өзенінде балық аулауға монополиялық иелік етті. 1917 жылға қарай Орал казактары 174 мың адамды құрады әскери отарлауға алынған жерлердің ауданы 11 610 484 десятинаға тең болды, үш әскердің станицалары мен кенттерінің саны мынадай: Сібір - 208, Орал - 166 және Жетісу - 30, барлығы - 404 [3, 19 б.].

Казак станицалары Стратегиялық пункттерді иелене отырып, Горький, Преснегорьковская, Ишимская, Иртыш әскери желілер типі бойынша салынды. Бұл қазақ жерін пайдалануда маусымдық жерлерді ауыстырудың үйреншікті циклын бұзу мағынасында көрінді, казактарды қайта топтастыруға, қоныс аударуға мәжбүрледі, яғни белгілі бір дәрежеде жер қатынастарын шатастырып, қиындатты [4, 20 б.].

XIX ғасырдың 60-жылдарына дейін патша үкіметі, ең алдымен, жер иесі-асыл таптың мүдделерін қорғады. Бүкіл Ресейдің өндіргіш күштерінің дамуына ауыр салмақ салған феодалдық автократия империяның ұлттық шетіндегі экономикаға одан да ауыр салмақ салды. Билік

аппараттарының паразиттік мәні XIX ғасырда елдің өндіргіш күштерінің дамуына қатты қайшы келді. Жергілікті тілді түсінбейтін шетелдік билік аппараты байырғы халықты ең заңсыз «шетелдіктерге» айналдырды. Алайда оның сауда саясаты жалпы шараларда саудагерлер мен кәсіпкерлердің мүдделеріне сай келді. Бұл XIX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Ресейдің Сауда-өнеркәсіп орталары не үстем таппен тығыз байланысты болды, не жеке кәсіпкерлердің өздері осы сыныптың өкілдері болды [5, 15 б.].

Егер XIX ғасырдың ортасына дейін Қазақстанды негізінен Ресейдің әскері мен казактары қоныстандырса, екінші жартысынан бастап Ресей шаруаларының жоспарлы, бұрын-соңды болмаған жаппай қоныс аударуы басталады. Бұл үшін 1867-1868 жылдардағы реформалар, 1886 және 1891 жылдардағы реформалар, сондай-ақ «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша Ереже» әзірленді [6, 180 б.].

Орыс, украин, белорус шаруаларының қазақ жерлеріне жаппай қоныс аударуы XIX ғасырдың 70-ші жылдары басталды. Мұндай қоныс аудару Ақтөбе, Қостанай, Орал қалаларында және белсенділігі артып келе жатқан басқа да аудандарда болды. Әсіресе, Ресей шекарасынан алыс орналасқанына қарамастан, Жетісуға қоныс аударушылардың үлкен бөлігі ағылды. Жетісу облысының әскери губернаторы генерал Колпаковскийдің бастамасымен 1868 жылы «Жетісуға шаруалардың қоныс аударуы туралы уақытша ережелер» әзірленіп, 1883 жылға дейін өз күшін сақтап келді. Осы «Ережелерге» сәйкес әр қоныс аударушыға (ер адамға) 30 соттық жер берілді. Қоныс аударушылар 15 жылға салықтың барлық түрлерінен, міндеттерден, міндетті жұмыстардан босатылды. 1883 жылдан бастап Жетісу Дала генерал-губернаторлығының құрамына өткен кезден бастап ауданда 29 орыс поселкесі ұйымдастырылды. Қоныс аударушылар саны жыл сайын әскери міндеттерден босатылған казактардың есебінен толықтырылып отырды. Олар ауылдарды салып, казактардың салт-дәстүрлерін сақтай отырып өмір сүре бастады.

Қоныс аудару қозғалысының жаңа кезеңі. Шаруаларды қоныстандырудың жаңа кезеңі «Сібір темір жолының Арнайы комитеті» құрылғаннан кейін басталды. 1893 жылдан бастап 1896г. Ақтөбе уезіне 2500 адам, ал Қостанай уезіне 9173 адам қоныс аударды. Ақмола және Семей облыстарында 1896 жылға қарай орыстар саны 150 мың адамға жетті, ал болыстар саны - 43. Ең үздік 1,4 млн. десятина Жер қазақтардан алынып, қоныс аударушылардың пайдалануына берілді.

Қоныс аудару қазақ халқына үлкен зиян келтірді. Мәселен, егер Қазақстанда егіншілікке жарамды 50 млн. гектар жер болса, онда қоныс аударушыларға жергілікті тұрғындардан іріктелген 40 млн. гектар құнарлы жер берілді. Нәтижесінде казактар өздерінің байырғы жерлерінен ығыстырылды. Жетісуға инспекциямен келген сенатор Х. Пален патша үкіметіне өз есебінде былай деп жазды: «қоныс аудару басқармасының шенеуніктері Жетісу өлкесінде 30 мыңнан астам адам тұратын 5100 қыстақты қиратып, жерді қиратып және ең құнарлы жер казактарға берілді». Осылайша, патша үкіметі орыс шаруаларын Қазақстанға көшіру кезінде өз мақсаттарына толық жетті. Қазақ жерлері мемлекеттік меншік деп жарияланды және оларды өз қалауы бойынша басқарды. Жер отарлық мақсатта пайдаланылды.

Ұйғырлар мен дүнгендердің Жетісуға қоныс аударуы. XVIII ғасырдың ортасында қытай әскері Жоңғарияны талқандап, Шығыс Түркістанды басып алып, Құлжаға дейін жетті. Қытай әскері жоңғарларды толығымен жойып, аз ғана мұсылман дүнген қалдырды. Қытайлықтар бұл жерде өз әскерін азық-түлікпен қамтамасыз ете алмайтынын түсінді, сондықтан Қашқар, Ақсу, Тұрфан, Жаркент қалаларынан барлық ұйғырларды күштеп қуып шығарды. Ұйғырлар-көне түркі тілдес халықтардың бірі. Олар астық пен бақша өсірумен ғана емес, сонымен қатар темір ұстасымен, зергерлік бұйымдармен де айналысты. Жерді жақсы өңдеу қабілетіне байланысты оларды «таранчи» деп те атады.

Ұйғырлар дүнгендермен бірге 1864 жылы көтеріліс жасап, жеңіске жетті. Тараншы ұйғыр сұлтандығы құрылды. Міне, осы сұлтанат Жетісудың күшін көрсете бастайды. Осыны тоқтату үшін Жетісу облысының генерал-губернаторы Г.Колпаковский 1871 жылы Құлжаға жорықпен барып, оны жаулап алады. Осылайша Құлжа Жетісуға оның уезі ретінде кіреді. 1881 жылы Санкт-Петербургте Қытай мен Ресей басшылары кездескен кезде, қабылданған келісім бойынша Құлжа қайтадан Қытайға берілді. Шартта осындай шарт болды: халық қай мемлекетке тиесілі екенін өзі шешуі керек. 1881 жылғы келісім бойынша ұйғырлар мен дүнгендер өз еркімен Жетісуға көшті. Олар Жаркент уезінде Осек және Шарын өзендерінің жағалауларында, Верный уезінде-Шелек, Талғар кенттерінде орналасты. Кейбір отбасылар Верный қаласына көшті. Олардың ұрпақтары әлі күнге дейін аталған елді мекендерде тұрады. Қоныс аударушылардан бес болыс — Жаркент, Кетмен, Ақсу-Шарын (қазіргі Алматы облысы, Ұйғыр ауданы), Малыбаев және Қарасу (қазіргі Енбекшіқазақ ауданы) құрылды.

1882 жылы Жетісу облыстық Басқармасы белгілеген жерге қоныстандыру ережелері бойынша әрбір еркек жынысты қоныс аударушыға 10 десятинадан жер бөлінді. Алайда, ауданда барлық жақсы жерлер казактарға, ұйғырларға және дүнгендерге берілгендіктен, барлығы 4-5 ондық жер қалды. Сонымен қатар, бұл жерлер егіншілікке аз қолайлы болды. Ал салықты 1892 жылдан бастап қыстаулар мен қалаларда тұратын ұйғырлар мен дүнгендер Әкімшілігімен, мешітімен қауымдастықтар ұйымдастырды. Жер жеке шаруашылықтарға бөлінгенімен, ресми түрде ол жалпы қолданыста болды. Әр отбасына ер адамдар саны бойынша жер бөлу ережесі кең таралды. Алайда, көбінесе байлар мен ауқатты иелер әлі туылмаған балаларды ер адамдарға жазды. Сонымен қатар, өзендер мен каналдардың жанындағы ең жақсы жерлер де байлардың иелігіне айналды. Кедейлер үшін су артерияларынан алыс жерлер бөлінді. Байлардың озбырлығына шағымданған кедей дехкан билікке жүгінді, бірақ ешкім олардың өтініштерін тыңдамады және көмектесуге тырыспады.

Кедейленген қоныс аударушылар осы күрделі жерлерді әрдайым өз бетінше игере алмады. Содан кейін байлар өз учаскелерін жалға алып, сол қожайындарды жұмыс күші ретінде пайдаланды. Осылайша жер біртіндеп жалға алушылардың қолына өтті. Жерсіз қалған ұйғырлар мен дүнгендер жұмыс іздеп қалаларға кетті.

Ұйғырлар мен дүнгендер ежелден суармалы жерлерде егіншілікпен айналысқан. Сонымен қатар, олар мал өсіріп, мал шаруашылығын дамытты. Ұйғырлар үшін негізгі өмір көзі астық шаруашылығы болды.

Дәнді дақылдардан бидай басым болды, содан кейін арпа, тары, сұлы, күріш; өсімдік майларын алуға арналған дақылдар: көмей, көкнәр, зығыр. Дүнгендер 1888 жылдан бастап Шу өзенінің оң жағалауында жерді жалға алып, күріш отырғызды. Ұйғырлар жеміс дақылдарын өсірумен айналысқан. Дунгандардың көпшілігі алма, алмұрт, қара өрік, жүзім және т. б. жаңа сорттарын өсірді.

Ұйғырлар мен дүнгендер көкөністер, қияр, картоп, бұршак, пияз, сарымсак, сәбіз, қызыл бұрыш және түрлі көк шөптер өсірді. Ұйғырлар жібек құртының кокондарын өсірумен, мақта өсірумен айналысып, халықты өсімдік майымен қамтамасыз етті. Дүнгендер дәрілік мақсатта апиын жасау үшін көкнәр өсірді. Олар темекіні өсірді, оны және оның туындыларын сәтті сатты, атап айтқанда балық. Ұйғырлар мен дүнгендер арнайы мал шаруашылығымен айналысқан жоқ. Олар малды негізінен шаруашылық қызметінде тартылыс күші ретінде пайдаланды. Жылқы, сиыр, ішінара қой мен ешкі өсірілді.

Жетісуға қоныс аударған ұйғырлар, дүнгендер мен орыстар бір-біріне өзара әсер етті. Дәнді дақылдарды өсіру тәжірибесімен, заманауи өндіріс құралдарымен, егін егуге және жинауға арналған жаңа машиналармен бөлісті. Егер бұрын ұйғыр диқандары ағаш соқаларды қолданса, енді олар темір соқаларға, тырмаларға, сепкіштерге көшті. Орыс Жер өңдеушілері мен қазақ диқандары темекі мен сұлы өсіруді үйренді. Келушілер өз кезегінде жергілікті қазақтар мен қырғыздардан мал шаруашылығының құпияларын біле бастады. Осылайша, қоныс аударушылардың тарихи тағдырлары қазақ халқының тағдырымен ұштасты.

1905 жылғы төңкерістен кейін патшалықтың қоныс аудару саясатындағы ең белсенді кезең басталды. Қоныс аудару ең үлкен мөлшерге жетеді, жер алудың бачаналиясы басталады [7, 21 б.].

Қазақ халқының құқықтарын толығымен елемеу 1906 жылы Столыпин аграрлық реформасы бойынша басталды. Тек 1906-1912 жылдар аралығында Қазақстанға 2,5 млн-нан астам шаруа қоныс аударды. Болашақта бұл 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың себептерінің бірі болады. Қоныс аудару аймақтың барлық үш провинциясына өтті. Әсіресе Ақмола, Семей, Смеречинск облыстарына қоныс аудару белсенді жүрді [7, 167 б.].

1906 жылы Ресей Министрлер Кеңесінің төрағасы П. А. Столыпин шаруаларды Ресейдің Азиялық бөлігіне жаппай көшіру туралы шешім қабылдады. Қауымнан шығып, империяның шығысына қоныс аударатын отырып, шаруалардың жер иелігін реформалау Столыпин аграрлық саясаты деп аталды. Реформаның негізгі мақсаты қоныс аудару қозғалысын жандандыру болды. Шаруаларға жер беру отарлау қоныс аудару қорынан жүргізілді жергілікті халықтың жерін алу есебінен қалыптасқан. 1907 жылы 6,5 млн. үгіт паракшасы таратылып, Қазақстан аумағында қоныс аударуға ұсыныс жасалды.

XX ғ.басында Қазақстанда шаруаларды жаппай көшіру саясаты патшалықтың белсенді жүргізуімен өзінің шарықтау шегіне жетті. Патшалықтың отарлық аграрлық саясатының нәтижесінде қазақтардан жерлер тартып алынды:

-1853-1905 жылдары 4 миллион дес.

-1906-1907 жылдары 17 млн.

-1917 жылғы қазан оқиғалары қарсаңында 45 миллион дес.

Батрак-өз меншігінде оннан бір жері бар шаруа.

Шаруаларды белсенді әлеуметтік күйзелістер аудандарынан көшірді.

Столыпиннің 1906 және 1910 жылдардағы негізгі мақсаттары біріншіден, шаруалардың кедей топтарын Қазақстанға көшіру арқылы революциялық қозғалыстарды реттеу. Екіншіден, ұлттық шет елдерде ауқатты отбасылар тұлғасында саяси тірек қалыптастыру.

XX ғ. басында Қазақстандағы байырғы тұрғындардың үлес салмағының күрт төмендеуінің негізгі себебі-Столыпин аграрлық саясаты. 1910 ж. Ақмола облысындағы қазақтар саны - 36,6% (1897 ж. - 61,1 %); Семей - 73 % (87,9 %); Сырдария - 62,3 % (84,4 %); Жетісу - 60,5 % (80,4 %); Торғай - 58,7% (90,6%); Орал - 56,9% (71,3%) үлес салмағында болды. 1905-1907 жылдардағы революцияға қазақтардың қатысуының басты алғышарттарының бірі патшалықтың отарлық аграрлық саясаты болып табылады [8, 5 б.].

Аграрлық тарихты зерттеу тарих ғылымындағы күрделі және көп өлшемді проблемалардың бірі екенін есте ұстаған жөн, бүгінде зерттеудің әдіснамалық тәсілдерінің кеңейіп байқалады. Қазіргі кезеңде зерттелетін мәселелердің өзіндік, ғылыми негізделген көзқарасын дамыту қажет. Күрделілік жаңа дәуірдегі Қазақстан материалдарында аграрлық мәселелерді зерттеудегі әртүрлі тәсілдердің үйлесімінен тұрады.

Осылайша, аймақтағы патшалықтың отарлық саясаты әмбебап сипатта болды, қазақ халқының барлық салаларын, материалдық және рухани өмірін қамтыды, оның өмірлік мүдделеріне қарсы және оған жат құндылықтар мен мұраттарды таңу арқылы дәстүрлі өмір салтын өзгертуге бағытталды деген біржақты қорытынды жасауға болады. Бұл халықтың шынайы әлеуметтік-экономикалық және рухани прогресіне оның ұлттық тәуелсіздігі мен егемендігі арқылы ғана қол жеткізуге болатындығы туралы аксиомалық ережені тағы бір рет растайды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Касымбаев Ж. К. XVIII - XX ғғ. басындағы орыс-қазақ қатынастары тарихының мәселелері. - Алматы: Жалын, 1980. - 248 б.
2. Кабулдинов З.Е. Қазақстан тарихы. - Алматы: Атамұра, 2008.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): бес томдық ред. алқасы: Қ. С. Алдажұманов, М. Х. Асылбеков, Ж. Қ. Қасымбаев. - Алматы: Атамұра, 2002.
4. Бекмаханова Н.Е. Қазақстан мен Солтүстік Қырғызстанның көпұлтты халқының қалыптасуы. - М.: Наука, 1980.
5. Атушева С.Б. Джуты в Казахстане в конце XIX - начале XX вв. - Алматы, 2000.
6. Касымбаев Ж. К. Орыс-қазақ қатынастары тарихы. - Алматы: Жалын, 1983.
7. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Қазақстан Ресей құрамында XVIII ғ. аяғы - XX ғ. басы. - Алма-Ата: Наука, 1981. - 243 б.
8. Ерменбаева Г.К. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орынбор бөлімі қазақтарының жергілікті билігі. - Алматы, 2005. - 386 б.

THE NATIONAL IDEA OF «MANGILIK EL» AS THE MAJOR DIRECTION FOR DEVELOPMENT OF THE MODERN KAZAKHSTAN'S SOCIETY

Ualiyeva G. K.

PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian national University
Nur-Sultan, Kazakhstan

Blyalova A. S.

Research scholar, State Archives of Nur-Sultan City
Nur-Sultan, Kazakhstan

In the Address to the people of Kazakhstan on January 17, 2014 «Kazakhstan's way - 2050: common goal, common interests, common future» The First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev outlined and substantiated a completely new concept in national history - «Mangilik El». In fact, this is a national idea and state ideology of our state, which is based on the centuries-old dream of our people, as well as on the concrete results of the development of Kazakhstan over the years of independence.

With the State's independence, the life prospects of the people of Kazakhstan have become more diverse and, in many ways, real. Preserving the integrity of the republic as a social organism at the level of the nation and society remains the dominant task in the period of strengthening the stability, prosperity, and security of the country. Strengthening civic and spiritual, ethnic and national identities, accelerating the